

НАУКОВА ТА ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА А. Ю. КРИМСЬКОГО

ISSN 1682-5268 (on-line); ISSN 1608-0599 (print)

Shidnij svit, 2026, No. 3, pp. 68–80

doi: <https://doi.org/10.15407/orientw2026.03.068>

UDC 821.161.2'06-6 А.Кримський

FEATURES OF THE MENTATIVE IN THE EPISTOLARY HERITAGE OF A. KRYMSKY (BASED ON THE MATERIALS OF HIS LETTERS TO I. FRANKO)

Tetiana Shevchenko

DSc (Philology), Professor

I. I. Mechnikov Odesa National University

2, Vsevoloda Zmienka St., 65082, Odesa, Ukraine

shtn75@ukr.net

ORCID: 0000-0002-8118-9663

The article analyses the mentative organisation of A. Krymsky's letters to I. Franko written between 1890 and 1904. The uniqueness of this correspondence, initiated by A. Krymsky, lies primarily in the intellectual nature of the discussions between the 'two galaxies' of Ukrainian culture (S. Vivchar) concerning the intertextual influences of Western and Eastern literatures, the authenticity of individual translations, the origins of little-known texts, and the significance of particular publishing projects. An analysis of the mentative content of A. Krymsky's letters, characterised by explicit interpretive potential, profound reflexivity, attention to detail, a search for convincing arguments, and a concern for substantiation, demonstrates the exceptional erudition of the letter writer. The mentatives employed by A. Krymsky as a prominent intellectual, scholar, writer, and polyglot are not primarily intended to convey facts but rather to reflect on and interpret them, particularly in relation to his own biography, translations of Eastern authors, the origins of texts, and his literary and artistic pursuits. These features are realised through epistolary communication as a combination of informational, emotional, and reflective modes of discourse. The following main features of the mentative in A. Krymsky's letters to I. Franko are identified: the writer's thoughts are presented as they develop rather than as established truths; he is attentive to external assessments and comments, accepts or rejects them, but does not abandon his own arguments under the pressure of authority; and his letters frequently contain self-reflection on his own life and creative work. The article also demonstrates that A. Krymsky's epistolary reasoning is sometimes characterised by dialogic thinking and by the use of statements involving evaluation and interpretation. The analysis of A. Krymsky's letters to I. Franko provides a basis for constructing an intellectual portrait of the writer: he emerges as a thoughtful and detail-oriented intellectual, an initiator of projects, an advocate of the Ukrainian language, a highly erudite scholar and specialist in his field who nevertheless gratefully accepts criticism, suggestions, and guidance. At the same time, he firmly believes in the power of logic, argument, and evidence, even when these do not fully accord with his own convictions for ideological or other reasons. Accordingly, the following functions of mentative statements in A. Krymsky's epistolary writings to I. Franko are identified: intellectual, hermeneutic, dialogic and communicative, interpretive, self-reflexive, and self-portraiture functions at a time.

Keywords: A. Krymsky; epistolary writing; I. Franko; mentative; reflection

ОСОБЛИВОСТІ МЕНТАТИВУ В ЕПІСТОЛЯРНІЙ СПАДЩИНІ А. КРИМСЬКОГО (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЙОГО ЛИСТІВ ДО І. ФРАНКА)

Т. М. Шевченко

Вступ

Як відомо, листи А. Кримського становлять одну з найбільш вагомих епістолярних колекцій українського письменства. Епістолярна спадщина А. Кримського нараховує понад 5 тисяч листів, цінних щодо усвідомлення ролі і місця як самого видатного орієнталіста в українській науці і культурі, так і його адресатів. Видатний сходознавець, перекладач, письменник, культурний діяч, один із засновників Української академії наук, саме втілення “досконалості людського інтелекту й пам’яті” [Павличко 2000, 12] народився в Україні, проте тривалий час працював за її межами, ведучи активне листування з діячами української культури, оскільки вважав себе українцем. Не маючи українського коріння (батько – кримський татарин, мати – полька / білоруска), А. Кримський став дієвим українофілом, тож українську ідентичність вважав підґрунтям власної ментальної сутності. Про це багато йшлося саме в особистій кореспонденції митця, адресованій українським діячам. Серед найвідоміших учасників листування А. Кримського – чимало діячів української культури першої ланки: Леся Українка, Ольга Кобилянська, Михайло Грушевський, Іван Франко, Борис Грінченко, Микола Вороний, Сергій Єфремов, Володимир Гнатюк тощо. Скажімо, листування Лесі Українки з А. Кримським, ініційоване самою письменницею 1895 року, стало початком їхньої тривалої дружби (письменниця навіть присвятила видатному перекладачеві свою поему “В катакомбах”): “Вони стали щирими порадиниками одне одному – Кримський у питаннях сходознавства, давньої історії, філології, Леся Українка – в питаннях літературних” [Василук 2009, 81].

Тематика епістолярної спадщини А. Кримського різноманітна: події особистого життя письменника, нотатки про мандри, опис роботи над власним проектами – науковими і художніми, літературні зв’язки з видавцями, редакторами, критиками, публіцистами, спілкування з культурними і науковими діячами, відгуки про різноманітні громадські, літературні та культурні явища, рецензування, поради авторам-початківцям тощо. Листи А. Кримського є цінними зразками епістолярного жанру, адже багато чого відкривають щодо його пошуків, сумнівів, саморозвитку. Епістолярний дискурс А. Кримського є утворенням, що містить два компоненти, важливі для розуміння його світогляду і творчості: динамічний процес мовної діяльності, що вписана в її соціальний і комунікативний контексти, і сам результат цієї діяльності. Скажімо, О. Черемська, проаналізувавши зміст листів А. Кримського і Б. Грінченка з погляду дискусії про культуру мови, дійшла висновку, що

вона сприяла появі граматик та цінних лексикографічних праць, у яких зібрано величезний лексичний і фразеологічний матеріал української класичної художньої літератури та фольклорно-етнографічних джерел: чотиритомного “Словаря української мови” (1907–1909), зредагованого Б. Грінченком, та чотиритомного “Російсько-українського словника” Всеукраїнської академії наук, підготовку якого очолив А. Кримський (1924–1933)» [Черемська 2021, 128].

Маємо зазначити, що епістолярна спадщина А. Кримського є плідним матеріалом наукового осмислення останнього часу [Богдан 2007; 2008; Василюк 2013; Вівчар 2020; Журавльова 2007; Івасишина 2024; Космеда 2021; Черемська 2021] тощо, між тим ментативна організація листів А. Кримського, їхня когнітивно-комунікативна структура, тобто засади відтворення самого процесу міркування, роздумів, внутрішнього осмислення як особистої інтерпретації події в приватній комунікації, ще не були предметом наукового вивчення. Ментативи А. Кримського як елітарної особистості, виняткового науковця і письменника, знавця багатьох мов є надзвичайно цікавими в його листах: спрямовані не на дію і не на повідомлення фактів

(хоча це, безсумнівно, також було в епістолярії), вони зосереджені на осмисленні певних дій, явищ і процесів через модус епістолярної комунікації як єдності інформаційного, емоційного та рефлексивного дискурсів, цікаві самим процесом відтворення мислення, зафіксованого в слові, є важливими власне сумнівами, пошуками, шліфуванням позиції адресанта, мають форму відповідей на питання, поставлені адресатами і до самого себе, важливі фіксацією внутрішнього діалогу. Усе це є цінним матеріалом осмислення ментального ядра А. Кримського як науковця і письменника, тож варто зупинитися на ментативах у його листах до І. Франка детальніше. Вибір саме листування з І. Франком зумовлений близькістю поглядів обох авторів на розвиток української мови, української літератури – давньої і сучасної, спорідненістю застосування перекладацьких практик, їхньою активністю і продуктивністю в спільній діяльності, власне енциклопедичністю, ерудованістю, широтою знань обох учасників листування. Слушно зауважує С. Вівчар про епістолярну комунікацію “двох галактик” [Вівчар 2021] української культури: “Іван Франко дуже високо поцінював талант і феноменальний розум Агатангела Кримського, не раз просив його консультацій під час написання різних наукових праць, радився і щодо художніх творів. Взаємини двох титанів української культури можуть бути темою ще багатьох літературознавчих і історичних досліджень” [Вівчар 2020, 34].

Отже, проаналізуємо ментативні практики А. Кримського, цінні для розуміння його рефлексивно-мисленнєвої діяльності як науковця, перекладача, письменника, продемонстровані в його листах до І. Франка, з позицій наративного і біографічного методів аналізу.

Епістолярій А. Кримського та І. Франка: основні вектори комунікації

Лист як одна з найдавніших форм інтимної комунікації є цінним джерелом інформації про особу мовця, особливо якщо він активно заявив про себе в інших сферах творчості, передусім словесної. У гуманітарній традиції минулого дослідники здебільшого розглядають лист як “багатофункціональну систему, дотичну до різних сфер суспільної та індивідуальної свідомості, стилістично неоднорідну, змістовно багатогранну, максимально – просто впритул – наближену до найінтимніших пластів духовного буття людини” [Коцюбинська 2009, 5]. Епістолографія виокремлює різні аспекти можливого аналізу епістолярію: лист може осмислюватися як документ, як художній феномен, як епістолярний портрет і автопортрет (адресата й адресанта), як свідчення епохи, як явище автокомунікації, як комунікативний феномен тощо. Бувши унікальним джерелом інформації, що розкриває постать адресанта – видатну постать – у невимушених обставинах приватної комунікації, лист наділений інтенціями щоденника, вірша в прозі, публіцистичних і навіть наукових рефлексій, ліричної сповіді, дидактичних розмислів, художнього письма тощо. Листам властива виняткова поліфонічність,

жвавість, розкутість і безпосередність охоплення різних сфер – подієвих, емоційних, інтелектуальних. Створюється ілюзія безпосереднього спілкування, доторку до живої людини, участі в реальних подіях (документальність, автентичність). Особа автора тут проступає подекуди виразніше й безпосередніше, ніж у його власній творчості, навіть якщо це твір ліричний [Коцюбинська 2009, 29].

Сказане повною мірою стосується епістолярної комунікації І. Франка та А. Кримського, і це при тому, що особисто вони за життя не спілкувалися. Між тим їхнє листування тривало з 1890-го до 1904 р. (між останніми оприлюдненими листами – перерва в 6 років). Митці обговорювали перекладацькі і наукові проекти, ділилися новинками літератури (передусім А. Кримський), у спілкуванні чимало йшлося про друк творів А. Кримського у виданнях, які редагував і укладав І. Франко, були

повідомлення про особисті переживання, згадувалися питання філателії тощо. З листів А. Кримського ми дізнаємося і про його переконання щодо автентичності українських голосінь у порівнянні з російськими “заплачками” (лист від 28.01.1896), і про дискусію про походження української мови з О. Соболевським, рішуче обстоювання А. Кримським ідеї про риси української мови, наявні вже в пам’ятках XI–XII ст. (лист від 18.08.1898), і про спільну з І. Франком оцінку наукових праць, наприклад “Перестороги” К. Студинського (лист від 3.03.1896). Усього збереглося 76 листів А. Кримського до І. Франка і 48 листів І. Франка у відповідь. Об’єктом нашого осмислення є всі 76 листів А. Кримського, написаних упродовж 1890–1904 рр. Зокрема, серед знакових проєктів А. Кримського цього часу, про які йшлося в аналізованому листуванні, варто назвати його переклад “Шаг-наме” Фірдоусі українською мовою, укладання збірки “Пальмове гілля” і рецензування її І. Франком, переклади арабських казок і підготовку до друку багатотомного видання творів С. Руданського як спільний проєкт І. Франка, А. Кримського і М. Комарова тощо. Ось, скажімо, у листі від 13.10.1891 А. Кримський звертається до І. Франка з пропозицією укласти українсько-російський словник і закликає галицького колегу до спільної праці:

Чому б не зложити нам такий словник гуртом? Коли ми подивимся, чім займається загал нашого українофільства, то побачимо, що працювати всі аж прагнуть, тільки ж майже всім руки з’язані, бо такі наші обставини. Добре, коли хто має письменницький хист, – він ще може що-небудь робити, робити пером. А решта? Решта рветься до праці; та звідкіля ж узяти того поля задля праці? Складаються громадки, кружкє, балакається дуже багацько, а в кінці кінців, як я часто завважав, людина почуває якусь порожнечу, невдоволення, бо не бачить змоги, способу, я’к віддати себе на службу своєму народові. Тим-то, я гадаю, з радіощами згодиться всякий на таке пропозиція, котре дасть йому силу зробити щось коли не на полі економічнім, то на національнім¹ [Кримський, Франко 2021, 199].

Листування А. Кримського з І. Франком являє собою цілий епістолярний дискурс, оскільки наукова, перекладацька, громадська діяльність, яка обговорювалася обома діячами, була змістовною, цінною для розуміння культурного середовища того часу, зокрема видавничої і перекладацької справи. Особливістю цього епістолярного дискурсу є факт перетину формального і неформального кіл спілкування. Епістолярна комунікація з І. Франком, яка спершу була сповнена офіціозу, згодом переросла в більш близькі, довірливі стосунки, важливі для розуміння тогочасного інтелегентного середовища, відданого справі художнього збагачення і розвитку наукового та літературного процесу межі століть. Це підтверджує, зокрема, і Т. Космеда, яка звернула увагу на зміну форм звертання А. Кримського до І. Франка впродовж 1890–1904 рр. Листи засвідчили еволюцію стосунків двох титанів слова від “Вельмиповажний пане Франко!” (06/18.04.1891) до “Дорогий Друже!” (18.10.1896). Зміст самих листів засвідчив змодельований автором “критично-інтимний дискурс”, у якому автор-інтелектуал розкрився з нового погляду, зокрема й для сучасного читача, “коректно висловлюючи зауваження й виказуючи високий рівень власної компетенції та ерудиції” [Космеда 2021, 39].

Ментативна організація листів А. Кримського до І. Франка

Ментативи – це когнітивно-комунікативні фрагменти тексту, у яких фіксується сам процес авторського осмислення, висновків, інтерпретації подій чи досвіду. Вони показують, як людина мислить у слові, демонструють сам акт усвідомлення, розуміння мовця, його інтерпретацію досвіду в межах 1–2 речень чи абзацу. Якщо врахувати, що наратив – це “клас подвійно подієвих дискурсивних практик, що поєднує в непочленовану якість висловлювання – референтне й комунікативне”

[Шевченко 2020, 284], то ментатив – практика висловлювання з розгорнутою рецептивною інтенцією та креативною конструкцією, наділена інтенцією тлумачення, яке “не просто інформує про стани чи процеси буття й мислення, а передбачає – як наслідок комунікативної події – певну ментальну подію (зміну картини світу) у свідомості адресата” [Тюпа 2006, 40]. Звісно, ментативи можуть наповнювати інтимний, аргументативний, публіцистичний, рефлексивний дискурси тощо. В есеїстичній рефлексії ментатив постає панівним засобом побудови тексту, проте і в інших видах комунікації, передусім інтимних, він як акт розуміння, смислотворення, осягнення цілком можливий. Скажімо, завдяки ментативам листи як форми інтимної міжособистісної комунікації перетворюються з простого засобу передачі інформації на простір роздуму, самопізнання та інтелектуального діалогу, адже “референтним змістом ментативних висловлювань є не подієва інтрига життя, а процесуальна законодоцільність буття, що породжує експліцитну інтерпретаційність” [Тюпа 2008], у них панує референція до “до ментальної ситуації: до мислення як такого в його мовленнєвій формі” [Кузнецов, Максимова 2007, 56]. При цьому важливо розмежувати ментатив як спосіб організації авторського мислення та окремі мовно-риторичні засоби його реалізації. Аргументація, оцінне судження, риторичне питання, саморефлексія чи автобіографічний роздум не є ментативом автоматично: вони набувають ментативної функції тоді, коли включаються в процес формування, перевірки, коригування або розгортання авторської думки.

Отож основним критерієм ідентифікації ментативу є процесуальність інтелектуального осмислення, тобто наявність у тексті переходу від вихідного спостереження, факту, питання чи тези до їхнього мотивування, інтерпретації, оцінювання, проблематизації або узагальнення. Саме цей критерій дає змогу відмежувати ментатив від суміжних форм інтелектуального мовлення та водночас конкретизувати його текстові маркери. У листах як діалогічних творах важливий процес народження думки, її особистісне потрактування як реакція адресата на сказане перед цим адресантом. Тож з огляду на це ментативи доцільно розглядати як локальні текстові структури з “поглибленою рефлексивністю, увагою до дрібниць, пошуками аргументів, прагненням доказовості” [Титаренко 2013, 233], тобто окремі фрагменти листів, у яких репрезентується акт мислення та простежується процес формування, розвитку або коригування авторської думки. Особливий інтерес становлять техніки й мовні засоби їхньої реалізації, за допомогою яких у тексті актуалізуються аргументація, внутрішнє реплікування, самозаперечення, постановка питання, оцінювання, інтерпретація та саморефлексія.

Отже, ментативи – типи висловлювання, природні для епістолярного мовлення, орієнтовані на роздуми, самоаналіз, інтелектуальну рефлексію, інтерпретацію подій, ідей, текстів тощо. Це не означає, однак, що в листах А. Кримського немає наративів (повідомлень про певні події, наприклад про вихід тому “Етнографічних матеріалів” у листі від 21.08.1896), дескриптивів (описів новинок, зустрічей, переказів листування з іншими діячами науки і культури, наприклад про рецензування оповідання І. Франка “Абу-Касимові капці”), перформативів (окреслень дій через слово – останні є нерідкісними щодо акцентування самим автором етапів роботи над перекладами, редакторської роботи, наукової і художньої діяльності, як-от: “Пишу Вам секретно, бо не можу не написати” [Кримський, Франко 2021, 324]). Проте саме ментативні фрагменти в листах є цінними з погляду усвідомлення психології мислення А. Кримського безпосередньо в процесі його роботи над власними проєктами, адже листування є адресним (адресованим авторитетному для А. Кримського галицькому письменнику), непублічним (або ж умовно публічним), оскільки передбачало комунікацію двох зацікавлених у реалізації задуманого інтелектуалів, допускало незавершеність думки, тобто є цінним не так результатом, скільки самими

процесами, механізмами, чинниками мислення А. Кримського як письменника, перекладача, укладача, що, зрештою, приводило до результату.

Отож під ментативами в епістолярному дискурсі ми будемо розуміти такі фрагменти текстової організації листа як простору інтелектуального діалогу адресанта й адресата, які орієнтовані на розгортання і фіксацію мисленнєвого процесу автора, забезпечують референцію, слугують підґрунтям конструювання дійсності, завдяки чому потік авторської свідомості набуває структурованості, цілісності і зв'язності.

Зокрема, важливість роздумів, а не лише інформування, посилення ментативної оповіді в порівнянні з наративами в інтимній комунікації двох інтелектуалів наочно демонструє епістолярій А. Кримського – І. Франка. У листах до І. Франка А. Кримський, спершу обмежуючись короткими повідомленнями, інформуванням про певні події громадського і культурного життя, дедалі активніше виступає ініціатором різних проєктів і при цьому не просто окреслює їхню суть, а активно захищає їх, удаючись до обґрунтування їхньої ваги, інтенцій, уписаності в чинне культурне поле. А. Кримський активно полемізує з І. Франком, не боїться критики, часто вступає в дискусію з галицьким метром, подекуди розвиваючи його ідеї до рівня теоретизування окремих позицій. Наприклад, у листі від 28.03.1894 знаходимо цінні літературознавчі спостереження про інтертекстуальні аспекти книги "Тулістан" Сааді Ширазі:

Щодо їхньої тенденції, то я з Вами зовсім згоджуюся: вони страшенно нагадують Горація; напр., Саадієве оповідання про скупого батька має багато тих самих ідей, що й перша сатира Горацієва ("Qui fit Maecenas..."), навіть порівняння трапляються такі самі. Наскільки мені здається, я про такі тенденції маю однаковісіньку думку з Вами; та цікаві вони мені зовсім не через те, що буцїм можуть мати практичну вагу для сучасности, – навпаки! Твори Саадієві найцікавіші мені як матеріал для дослідів над чінгізханівщиною та тамерланівщиною, епохою силне цікавою [Кримський, Франко 2021, 256].

У наведеному фрагменті виразно репрезентовано ментатив як мовленнєву форму експлікації мисленнєвого процесу. Судження А. Кримського не подається як завершена теза, а розгортається поступово: від погодження з позицією адресата ("я з Вами зовсім згоджуюся") мовець переходить до власного спостереження про спорідненість творів Сааді з Горацієм, конкретизує його прикладом, співвідносить свою позицію з думкою співрозмовника, а далі наживо коригує можливе трактування мотивів власного зацікавлення. Показовою є конструкція "та цікаві вони мені зовсім не через те... навпаки!", яка маркує зміну напрямку міркування, а отже, і зміну картини світу й актуалізує ментальну подію – результат усвідомлення – за допомогою саморефлексивного характеру висловлювання. Завершальним етапом мисленнєвого руху стає формулювання власної дослідницької перспективи: твори Сааді осмислюються як матеріал для вивчення конкретної історико-культурної епохи. Отже, ментативний фрагмент листа організовано як послідовний процес зіставлення, аргументації, уточнення та концептуалізації, унаслідок чого вербалізований потік думки набуває структурованості й логічної завершеності.

Важливо звернути увагу, що ментатив в епістолярії А. Кримського – це мисленнєвий, рефлексивний пласт його текстів, у яких автор менше зосереджується на повідомленнях та інформуванні (переважно щодо виходу книжок, їхнього друку, пересилання й передплати) і більшою мірою фіксує сам процес мислення, власні сумніви, пошук ним самим істини, оцінки подій, у такий спосіб загалом фіксуючи позиції свої й адресата. Іншими словами, завдяки епістолярним ментативам створюється референційне поле, яке дає змогу авторові вибудувати модель дійсності, надати потоку його свідомості внутрішньої цілісності, послідовності та структурованості, що загалом властиве науковим дослідженням А. Кримського. Зокрема,

листи до І. Франка, особливо ті, що стосуються їхніх спільних проєктів, перетворюються на простір співдумання, оформлення власних ідей через спільні А. Кримського та І. Франка пошуки істини в інтимно-рефлексивній формі. І годі тут шукати складних формулювань і глибинної аналітики: подекуди на рівні одного-двох речень А. Кримський, міркуючи за допомогою інтимно-довірливих сентенцій, формулює цінні для критики, літературознавства, видавничої справи ідеї, вага яких не втрачається й через століття, як-от у листі від 18.08.1898, у якому, наприклад, він спершу розповідає про рецензування книги Дж.-У. Дрепера "Історія боротьби між релігією і наукою", а потім зауважує, що «найкраща провідна думка дискредитується, коли для її доказу пускаються на "неблаговидні" шляхи» [Кримський, Франко 2021, 326]. Це ментативне висловлювання репрезентує авторську оцінку способів доведення та формулює загальний принцип інтелектуальної й наукової аргументації.

У листах науковець легко екстраполює осмислені факти минулого в ширші контексти, переключається на інші теми, тож наративний компонент у його листах потрібен передусім для організації подальшої ментативно організованої оповіді. Але важливішою є єдність оповідного і рефлексивного компонентів в епістолярії: у процесі побудови наративу Кримський-адресант уповні використовує практики дискурсивного і критичного мовлення як форми відображення, які потім уможливають спресовані з набутим досвідом інтуїтивно-почуттєві властивості ментативу як пошуку адекватної оцінки репрезентованих причинно-наслідкових зв'язків певного суб'єкта і наратора, та ще й в образній формі, як-от у листі від 8.03.1892:

Київські націонали – сервілісти або люде допотопних думок, а київські космополіти страхополохи, котрим своя шкура дорожче над усе на світі. А ті, й другі зараз – нетерпимі, дрібнотливі, вузькі та ще й до того діти в політичнім відношенню. Боюся, що я переборшую (я навіть радий буду, якщо в цім суді помиляюся), але поки що не бачу нічого відрадісного в киянах [Кримський, Франко 2021, 224].

Ментативний сегмент цього листа структурує авторське спостереження, переводячи його в площину оцінного судження та саморефлексії. При цьому автор щедро змішує науковий, художній та епістолярний стилі воєдино у своїх кореспонденціях, демонструючи єдність мислення й одномоментне зацікавлення адресанта всіма царинами.

У листах А. Кримського часто відтворюється хронологія особисто пережитих подій (наприклад, у розлогіму тексті про власний шлях до української ідентичності, ментальне усвідомлення себе українцем), пропонується авторський варіант такого впливу на своє життя з відстані років в інтимно-рефлексивному дискурсі. Відтворюються ці роздуми наживо, як унаочнення певних смислів, вилучених чуттям із глибини несвідомого: "Хоч я родом не українець, але я цілком поукраїнився, так, що, напр., звуки української пісні доводять мене аж до сльози" [Кримський, Франко 2021, 211].

Маємо зазначити, що загалом ментативна частина в аналізованих листах у кількісному сенсі незначна, проте довершена. Окремі листи є розлогішими, адже торкаються чутливих для А. Кримського тем: космополітизм / патріотизм / націоналізм тощо. Думки щодо власного місця в цих "ізмах" передаються дотично маркерам розуміння. Використання фрагментів-думок давало змогу А. Кримському як адресанту наочно експлікувати духовно-ідейну конструкцію науковця-поліглота, який вільно почувався в українському та інонаціональному середовищах, був незалежним від ідеологічного тиску, навіть такої авторитетної постаті, як І. Франко. У листах у рефлексивний спосіб відтворено привілеї творчої особистості дотримуватися власних наукових і громадянських позицій, окреслювати право здобувати освіту там, де це найбільше відповідає особистим інтересам (навіть за межами України), працювати там, де є найповніші можливості для самореалізації, навіть використовувати

“желехівку” як варіант правопису української мови, який наперед не подобався І. Франкові. Це, на думку А. Кримського, не має впливати на самоідентифікацію, патріотичні настанови, на ініціювання та реалізацію журнальних і книжкових проєктів, важливих для українців, і перебувати при цьому далеко за межами України. Ментативне підґрунтя листа, що в комунікації з І. Франком формується через оцінні судження, узагальнення та саморефлексію А. Кримського, навіть наводить на думку, що його сентенції про усвідомлення української належності тут подекуди вторинні щодо задуманих і реалізованих ним же для українців розробок: вони служать підґрунтям для розмислів автора про дієвий, а не удаваний патріотизм, який “збудить в усіх нас солідарність і матиме надалі великий, добродійний вплив” [Кримський, Франко 2021, 202], важливий самими результатами, а не деклараціями на ниві української культури. Це нерідко відбувається за допомогою питомо епістолярних технік письма: сугестивного, подекуди ірраціонального та психологічного самоаналізу і медитації, оформлених за допомогою рефлексії як типу художнього мислення. Шляхом асоціювання з артефактами власного минулого і відбувається процес переосмислення А. Кримським себе як українця, який потрібен дієвими справами українському народу – імпліцитно й експліцитно. Нашарування асоціацій щодо цього часто вибудовує рефлексію як тип мовленнєвого художнього мислення з використанням питань, наближених до риторичних («А може б, і Ви видали свій суд про мої “Повістки і ескізи”? І знаєте, через що я бажав би цього? Я сам дуже невисоко ціную свої “Повістки і ескізи” і навіть в передмові зарікся писати ще раз що-небудь беллетристичне?» [Кримський, Франко 2021, 317]), вживанням гіпофори, яка передбачає питання й одразу відповідь на нього («Чи не знаєте, що таке з “Зорею”? Здається, цензура її заборонила» [Кримський, Франко 2021, 249]), здійснює кореляцію об’єктів у свідомості (твори – критичні відгуки – теоретизація власних політичних поглядів і певних аспектів власної художньої творчості), зрештою, здійснює передачу перцептивної, ментальної діяльності споглядальній свідомості (“Бажав би я дуже, щоб міні довелося доказати свою прихильність до Вас не самим словом, а й ділом” [Кримський, Франко 2021, 256]). Тут важливо зауважити, що використані автором техніки письма – риторичне питання як техніка проблематизації, що актуалізує авторський сумнів, та гіпофора як техніка експлікації міркування, що моделює послідовність постановки проблеми та її осмислення через запитання й відповідь, – сприяють розгортанню ментативу, актуалізуючи процес осмислення та саморефлексії. Ці прийоми по-своєму запускають рефлексивні операції адресанта – сумнів, зіставлення, пошук причини, оцінювання, узагальнення, увиразнюючи процес розгортання його думки та залучаючи адресата до інтелектуального пошуку.

Скажімо, у листі від 28.03.1894 А. Кримський, дискутуючи з І. Франком щодо своєї збірки “Пальмове гілля”, рішуче захищає оригінальність образів у поезії Гейне, тоді як І. Франко вбачав у творчості цього німецького поета чималий вплив образності та ідіостилю перського поета Гафіза в окремих випадках. Тож у листі поступово – через розповідь про своє бачення витоків творчості Гафіза, осмислення вписаності його в певну епоху, проведення паралелей з іншими такими ж персоналіями та культурно-історичними епохами минулого (Саада, тамерланівщини, чингісханщини) – адресант поступово підводить І. Франка до розуміння винятковості творчості перського майстра газелей, як і німецького романтика. Думки про інструментальність художника у творчому акті також є одними з важливих міркувань щодо середньовічної свідомості, які обстоює А. Кримський. Оскільки автор мав можливість читати творчість обох поетів в оригіналі, його міркування поступово набувають характеру ментативу: вихідне спостереження над художньою практикою переростає в осмислення її теоретичних і культурно-філософських засад. Зокрема, роздуми в листі потроху набувають статусу дискусії про теоретизацію

східного аскетизму та містицизму як таких і відлуння їх у поезії романтиків. Вихідні ідеї про інтенції творця поступово трансформуються в міркування про свободу творчості апіорі та відмінність східних і західних ліричних практик минулого й сучасності. Отже, ментативний рух листа спрямований від конкретного осмислення художньої творчості до ширших культурно-історичних узагальнень. По суті, у цьому листі маємо репрезентацію середньовічної перської поезії А. Кримським як єдності епосу, лірики, філософії та містицизму, оціненої з урахуванням здобутків подальших культурних епох і узагальненої з позицій митця *fin de siècle*.

У листах А. Кримського до І. Франка міркування щодо середньовічної творчості, яку він знав якнайкраще, демонструють його напружений емоційний стан і водночас інтенсивну ментальну діяльність споглядальної свідомості. Адресанту важливо продемонструвати стан одкровення, мисленнєвого осяяння, відкриття істини, що оформлюється за допомогою авторефлексії вербалізованого мислення, як-от у роздумах про мовлення “Успенського збірника”:

Ви говорите, що Вам відомий список староболгарський, – я такого не знаю (де він друкувався?), та зате знаю сербський список XIV в. (видав А. Попов в “Опис[ании] рукоп[исей] Хлудова”) і список руський XII в. Остатній міститься в “Успенському сборнику”, що частками надрукували Бодяньський (в “Чтеніях”) та Попов (у “Библиографических” матеріалах”) [Кримський, Франко 2021, 299–300].

Весь текст листа від 6.12.1895 демонструє, як модус рефлексії адресанта активно підживлюється елементами його внутрішнього мовлення, яке наче вилучається з підсвідомості й оприявнюється. Поступово наведені аргументи про південноруське походження пам’ятки починають доповнюватися внутрішнім реплікуванням – своєрідним ментативним прийомом, за допомогою якого автор не лише формулює, а й перевіряє власне припущення: “нема доводів, щоб сборник писався не в Києві, але нема доводів, що і в Києві” [Кримський, Франко 2021, 300]. Таке самозаперечення увиразнює процесуальність міркування: висновок не подається як остаточна істина, а постає результатом зіставлення аргументів, сумнівів і контраргументів. Власне ментатив у листі, як і в багатьох інших, присвячених результатам власної перекладацької чи історіографічної праці, часто організовується як послідовне мотивування авторської позиції з огляду на особистий досвід. При цьому міркування про предмет дослідження поступово переходять у саморефлексію, оскільки автор осмислює не лише пам’ятку, її походження чи результати власної наукової роботи, а й власну позицію щодо них. Залучення автокреації як практики самоідентифікації посилює цей рефлексивний вимір: автор конструює себе в тексті через демонстрацію способу мислення, аргументування, сумніву та інтелектуального самовизначення. Отже, ментативна організація листа ґрунтується на русі від предметного спостереження й аргументації до внутрішнього діалогу, самоперевірки та саморефлексивного осмислення власної інтелектуальної позиції.

Медитація в листах має цікаву суб’єктну організацію: вона будується на висловлюванні “я”, що володіє даром бачити себе ззовні, залучати системні знання з власних праць чи інших авторитетних джерел. Суб’єкт мовлення в листах часто виступає не лише в ролі “іншого” щодо своїх же наукових праць, а й у формі непрямих висловлювань та інтенцій. Тож створюється ефект того, що автор, розповідаючи, дивиться на себе ніби ззовні, з погляду іншої іпостасі. Це відкриває можливості спокійної і врівноваженої саморепрезентації, саморозуміння і самопояснення. Важливо, що, дискутуючи з І. Франком, А. Кримський у жодному разі не примірює на себе маску всезнаючої свідомості. Це радше постать досвідченого науковця-ерудита, перетвореного самою епохою на мислителя, звиклого довіряти фактам і власній мовній ерудиції, з опертям на власний “поліглотизм, уміння читати джерела десятками мов” [Павличко 2000, 162].

Отже, можемо окреслити такі основні ознаки ментативу в листах А. Кримського до І. Франка. Передусім ідеться про процесуальність мислення: думки автора подаються в процесі формування, а не репрезентуються як завершена істина. А. Кримський чуйно реагує на ідеї І. Франка, приймаючи або відхиляючи їх, проте не відмовляється від власної аргументації під впливом авторитету адресата. Важливою ознакою ментативу є також саморефлексивність, що виявляється в осмисленні автором власних творчих і наукових практик. Міркування А. Кримського нерідко характеризуються діалогічністю, що виявляється у внутрішньому реплікуванні, зіставленні різних позицій, формулюванні припущень і контраргументів. Ще одним складником ментативної організації листів є оцінно-інтерпретативний компонент: автор не лише повідомляє факти чи спостереження, а й оцінює, пояснює та інтерпретує їх, вибудовуючи власне бачення предмета. Тож ментативні фрагменти в листах А. Кримського постають як процесуально організований спосіб репрезентації мислення, у якому поєднуються аргументація, діалогічність, саморефлексія, оцінювання та інтерпретація.

Висновки

Отже, ментатив у листах А. Кримського до І. Франка – це не просто набір певних формул мислення, а основа його епістолярної стратегії показати важливість пошуків істини в процесі, у розвитку, у дії. Листи українського ерудита постають своєрідним простором співмислення, партнерства. Саме через ментатив А. Кримський вибудовує наукові позиції, веде діалог з адресатом, демонструє глибину власної інтелектуальної культури і власну ідентичність, знаючи, що І. Франко здатний оцінити це якнайповніше. Епістолярним ментативам А. Кримського властиві рефлексивність мислення, діалогічність та оцінність. Рефлексивність виявляється у вибудовуванні логіки міркування через аргументацію, послідовне розгортання думки, зіставлення аргументів і контраргументів, самозаперечення та уточнення власної позиції. Діалогічність мислення реалізується за допомогою внутрішнього реплікування, звернення до позиції адресата, постановки питань, гіпофори, тобто формулювання питання з подальшою відповіддю на нього, а також прийняття, заперечення чи коригування думки співрозмовника. Такі техніки забезпечують орієнтацію міркувань на обопільний пошук відповідей щодо актуальних питань та увиразнюють інтенцію інтелектуального партнерства. Оцінність увиразнюється через критичне осмислення, схвалення або заперечення позиції адресата, полемічні зауваги, емоційно забарвлені реакції, інтерпретацію та переоцінку повідомленого І. Франком. Водночас саморефлексивний вимір ментативу виявляється у зверненні до власного творчого, перекладацького та наукового досвіду, що дає змогу авторові осмислювати не лише предмет розмови, а й власну інтелектуальну діяльність. Отже, зазначені техніки не становлять самостійних різновидів ментативу, а є способами його текстової реалізації, завдяки яким репрезентується процес формування, перевірки, коригування та поглиблення авторської думки.

На підставі аналізу епістолярію А. Кримського до І. Франка можна створити інтелектуальний портрет адресанта: перед реципієнтом постає мислитель, уважний до деталей, ініціатор багатьох корисних для громадськості проєктів і їхній ідейний захисник, поборник українського слова, інтелектуал, ерудит, фахівець своєї справи, який, утім, із вдячністю сприймає критику, слушні підказки, цінні вказівки, чітко усвідомлює свої сильні і слабкі сторони як науковця і митця. Водночас він твердо вірить у силу логіки, аргументів, доказів, навіть якщо це в певних моментах не збігається з його переконаннями з ідеологічних чи інших міркувань. Тож можемо визначити функції ментативних висловлювань в епістолярії А. Кримського до І. Франка в такий спосіб: їхня настанова інтелектуальна, герменевтична, комунікативно-партнерська, інтерпретаційна, а також саморефлексивна і автопортретна водночас.

Предметом подальших студій може стати вивчення специфіки ментативної організації мовлення А. Кримського в листах до інших діячів української культури, а також у його наукових і художніх творах, що допоможе пролити світло на природу винятковості його полідискурсивного мислення, продемонстрованого в багатій поліжанровій спадщині.

¹ Правопис листів А. Кримського подаємо в авторській редакції, у такий спосіб, як вони були оприлюднені упорядниками видання: Кримський А. Ю. і Франко І. Я. (2021), *Агатангел Кримський – Іван Франко. Епістолярні діалоги (1890–1904)*, упорядкув., вступ. ст., комент. С. А. Кальченка і Н. І. Лисенко, худож.-оформлювач О. А. Гугалова-Мешкова, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Фоліо, Харків.

ЛІТЕРАТУРА

- Богдан С. (2007), “Автопортрет Агатангела Кримського крізь призму його епістолярії: самохарактеристики і самономінації”, в *Агатангел Кримський – учений, письменник, українець: зб. наук. пр.*, Волинська книга, Луцьк, с. 72–88.
- Богдан С. (2008), “Епістолярні діалоги Лесі Українки як джерело реконструкції стереотипів міжособистісної комунікації та образів комунікантів”, в *Агатангел Кримський. Леся Українка і сучасність: зб. наук. пр.*, т. 4, кн. 2, Вежа, Луцьк, с. 315–337.
- Василіук О. Д. (2009), “Листи Лесі Українки до Агатангела Кримського”, *Східний світ*, № 4, с. 79–87.
- Василіук О. Д. (2013), “Взаємини А. Ю. Кримського та Н. Д. Полонської-Василенко (за епістолярними джерелами)”, *Сходознавство*, № 62–63, с. 3–12. DOI: <https://doi.org/10.15407/skhodoznavstvo2013.62-63.003>
- Вівчар С. (2020), “Взаємини Івана Франка і Агатангела Кримського крізь призму їх епістолярію”, в *Листи Івана Франка до Агатангела Кримського (до 150-ти річчя від дня народження Агатангела Кримського)*, ЛНУ імені І. Франка, Львів, с. 3–34.
- Вівчар С. (2021), “Іван Франко та Агатангел Кримський: Дві галактики (про взаємини геніїв у рік їхніх ювілеїв)”, *Zbruc*, режим доступу: <https://zbruc.eu/node/103555> (дата звернення: 30.01.2026).
- Журавльова Н. (2007), “Засоби ввічливості у листах Агатангела Кримського”, в *Агатангел Кримський – учений, письменник, українець: зб. наук. пр.*, Волинська книга, Луцьк, с. 89–95.
- Івасишина Т. А. (2024), “Белетристика Агатангела Кримського в епістолярній літературній критиці Лесі Українки”, *Закарпатські філологічні студії*, вип. 38, с. 267–271. DOI: <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2024.38.49>
- Космеда Т. А. (2021), “Постать А. Кримського крізь призму дискурсивного простору його листів до І. Франка”, *Культура слова*, № 95, с. 30–42. DOI: <https://doi.org/10.37919/0201-419X-2021.95.3>
- Коцюбинська М. (2009), *Листи і люди; роздуми про епістолярну творчість*, Дух і Літера, Київ.
- Кримський А. Ю. і Франко І. Я. (2021), *Агатангел Кримський – Іван Франко. Епістолярні діалоги (1890–1904)*, Фоліо, Харків.
- Кузнецов И. В. & Максимова Н. В. (2007), “Текст в становлении: оппозиция “нарратив-ментатив”, *Критика и семиотика*, вып. 11, с. 54–67.
- Павличко С. (2000), *Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: складний світ Агатангела Кримського*, Основи, Київ.
- Титаренко Т. М. (2013), “Особистісні практики конструювання життя”, *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, вып. 4, с. 226–238.
- Тюпа В. И. (2006), “Коммуникативные стратегии теоретического дискурса”, *Критика и семиотика*, вып. 10, с. 36–45.
- Тюпа В. (2008), “О границах нарратологии”, в *Проблемы нарратологии и опыт формализма/структурализма*, Санкт-Петербург, режим доступу: http://papusha.at.ua/tiupa-o_grani-sah_narratologii.doc (дата звернення 30.01.2026).

Черемська О. С. (2021), "Питання культури мови в епістолярії Агатангела Кримського та Бориса Грінченка", *Культура слова*, № 95, с. 119–131. DOI: <https://doi.org/10.37919/0201-419X-2021.95.10>

Шевченко Т. (2020), "Нові аспекти наратології: інтерпретація есеїстичного тексту", *Studia Ukrainica Posnaniensia*, Т. 8, № 1, с. 281–295. DOI: <https://doi.org/10.14746/sup.2020.8.1.26>

REFERENCES

Bohdan S. (2007), "Avtoportret Ahatanhela Krymskoho kriz pryзму epistoliarrii: samokharakterystyky i samonominatsii", in *Ahatanhel Krymskyi – uchenyi, pysmennyk, ukrainets: zb. nauk. pr.*, Volynska knyha, Lutsk, pp. 72–88. (In Ukrainian).

Bohdan S. (2008), "Epistoliarni dialohy Lesi Ukrainky yak dzherelo rekonstruktsii stereotypiv mizhosobystisnoi komunikatsii ta obraziv komunikantiv", in *Ahatanhel Krymskyi. Lesia Ukrainka i suchasnist: zb. nauk. pr.*, Vezha, Lutsk, Vol. 4, Book 2, pp. 315–337. (In Ukrainian).

Vasyliuk O. D. (2009), "Lysty Lesi Ukrainky do Ahatanhela Krymskoho", *Shidnij svit*, No. 4, pp. 79–87. (In Ukrainian).

Vasyliuk O. D. (2013), "Vzaiemyny A. Yu. Krymskoho ta N. D. Polonskoi-Vasylenko (za epistoliarнымy dzherelamy)", *Shodoznavstvo*, No. 62–63, pp. 3–12. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.15407/skhodoznavstvo2013.62-63.003>

Vivchar S. (2020), "Vzaiemyny Ivana Franka i Ahatanhela Krymskoho kriz pryзму yikh epistoliarrii", in *Lysty Ivana Franka do Ahatanhela Krymskoho (do 150-ty richchia vid dnia narodzhennia Ahatanhela Krymskoho)*, LNU imeni I. Franka, Lviv, pp. 3–34. (In Ukrainian).

Vivchar S. (2021), "Ivan Franko ta Ahatanhel Krymskyi: Dvi halaktyky (pro vzaiemyny heniiiv u rik yikhnikh yuvileiv)", *Zbruc*, available at: <https://zbruc.eu/node/103555> (accessed January 30, 2026). (In Ukrainian).

Zhuravlova N. (2007), "Zasoby vvichlyvosti u lystakh Ahatanhela Krymskoho", in *Ahatanhel Krymskyi – uchenyi, pysmennyk, ukrainets: zb. nauk. pr.*, Volynska knyha, Lutsk, pp. 89–95. (In Ukrainian).

Ivasyshyna T. A. (2024), "Beletrystyka Ahatanhela Krymskoho v epistoliarnii literaturnii krytytsi Lesi Ukrainky", *Zakarpatski filolohichni studii*, Issue 38, pp. 267–271. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2024.38.49>

Kosmeda T. A. (2021), "Postat A. Krymskoho kriz pryзму dyskursyvnoho prostoru yoho lystiv do I. Franka", *Kultura slova*, No. 95, pp. 30–42. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.37919/0201-419X-2021.95.3>

Kotsiubynska M. (2009), *Lysty i liudy; rozdumy pro epistoliarnu tvorchist*, Dukh i Litera, Kyiv. (In Ukrainian).

Krymskyi A. Yu. and Franko I. Ya. (2021), *Ahatanhel Krymskyi – Ivan Franko. Epistoliarni dialohy (1890–1904)*, Folio, Kharkiv. (In Ukrainian).

Kuznetsov Y. V. and Maksymova N. V. (2007), "Tekst v stanovlenyy: oppozytsiya "narrativmentatyv", *Krytyka y semyotyka*, Issue 11, pp. 54–67. (In Russian).

Pavlychko S. (2000), *Natsionalizm, seksualnist, orientalizm: skladnyi svit Ahatanhela Krymskoho*, Osnovy, Kyiv (In Ukrainian).

Tytarenko T. M. (2013), "Osobystisni praktyky konstruiuvannia zhyttia", *Psykhologichni nauky: problemy i zdobutky*, Issue 4, pp. 226–238. (In Ukrainian).

Tyupa V. Y. (2006), "Kommunikativnyye strategii teoreticheskogo diskursa", *Kritika i semiotika*, Issue 10, pp. 36–45. (In Russian).

Tyupa V. (2008), "O granitsakh narratologii", in *Problemy narratologii i opyt formalizma/strukturalizma*, Saint Petersburg, available at: http://papusha.at.ua/tiupa-o_granicax_narratologii.doc (accessed January 30, 2026). (In Russian).

Cheremaska O. S. (2021), "Pytannia kultury movy v epistoliarii Ahatanhela Krymskoho ta Borysa Hrinchenka", *Kultura slova*, No. 95, pp. 119–131. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.37919/0201-419X-2021.95.10>

Shevchenko T. (2020), "Novi aspekty naratologii: interpretatsiia eseistychnoho tekstu", *Studia Ukrainica Posnaniensia*, Т. 8, № 1, pp. 281–295. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.14746/sup.2020.8.1.26>

Т. М. Шевченко

**Особливості ментативу в епістолярній спадщині А. Кримського
(за матеріалами його листів до І. Франка)**

У статті проаналізовано ментативну організацію листів А. Кримського до І. Франка 1890–1904 рр. Винятковість цього листування, ініційованого А. Кримським, зумовлена передусім інтелектуалізмом дискусії “двох галактик” української культури (С. Вівчар) про інтертекстуальні впливи західної і східної літератур, автентичність окремих перекладів, аспекти походження малознаних текстів, важливість окремих видавничих проєктів.

Аналіз ментативного наповнення листів А. Кримського – фрагментів з експліцитною інтерпретаційністю, поглибленою рефлексивністю, увагою до дрібниць, пошуками аргументів, прагненням доказовості – продемонстрував виняткову ерудицію адресанта. Ментативи А. Кримського як елітарної особистості, науковця, письменника, знавця багатьох мов спрямовані не на повідомлення фактів, а зосереджені на їхньому осмисленні, зокрема щодо власної біографії, перекладів східних авторів, походження текстів, своїх літературно-художніх пошуків через модус епістолярної комунікації як єдності інформаційного, емоційного та рефлексивного дискурсів. Виділено такі основні ознаки ментативу в листах А. Кримського до І. Франка: думки адресанта подаються в процесі формування, а не репрезентуються як завершена істина; адресант уважний до зовнішніх оцінок і зауважень, приймає чи відхиляє їх, проте не відсторонюється від власних аргументів під тиском авторитетів; у листах часто відбувається саморефлексія автора як осмислення власних актів життя і творчості. У статті звернено увагу, що епістолярним міркуванням А. Кримського подекуди властиві діалогічність мислення, використання висловлювань із задіянням оцінності та інтерпретації. Аналіз епістолярію А. Кримського до І. Франка дав підстави для створення інтелектуального портрета адресанта: з нього постає мислитель, уважний до деталей, ініціатор проєктів, поборник українського слова, інтелектуал, ерудит, фахівець своєї справи, який, утім, із вдячністю сприймає критику, підказки, вказівки. Водночас він твердо вірить у силу логіки, аргументів, доказів, навіть якщо це в певних моментах не збігається з його переконаннями з ідеологічних чи інших міркувань. Тож визначено такі функції ментативних висловлювань в епістолярії А. Кримського до І. Франка: їхня настанова інтелектуальна, герменевтична, комунікативно-партнерська, інтерпретаційна, а також саморефлексивна й автопортретна водночас.

Ключові слова: А. Кримський; епістолярій; І. Франко; ментатив; рефлексія

*Стаття надійшла до редакції 14.02.2026
Прийнято до друку після рецензування 9.07.2026
Опубліковано 30.09.2026*